

The importance, results, and guideline of "self-inspection" From the point of view of Imam Ali (AS)

Muhammad Miri*

Abstract

Recommendation of self-inspection is rigorously and emphatically present in religious teachings. Following to Islamic law, in Islamic mysticism too, self-calculation is considered as an important guideline for spiritual wayfaring. Imam Ali (peace be upon him), in several parts of Nahj al-Balagha and in other prophetic sayings (ahadith) emphasized the importance of self-inspection and listed some of its most important results. In the recipe and guideline for self-inspection, has also mentioned some basic points including such as: "inspection the soul before entering into action", "allocating a free and dedicated time in the daily schedule to inspection", "seriousness and rigor in inspection", and "preparing a notebook for writing actions". It should also be noted that Imam Ali (peace be upon him) warned us and forbid us looking for faults in others and prying into their faults as an opposite point of self-examining and self-inspecting. The research about what has reached to us from Amir al-Mu'minin (peace be upon him) regarding the self-inspecting makes the researchers' view clearer about the various aspects of the Sharia's perspective on the self-inspection, and relying on this comprehensive view, one can evaluate the words of the scholars and any other person who has said anything about self-inspection.

Keywords: Imam Ali (AS), Self-inspection, Practical mysticism, Mystical narratives.

* Assistant Professor, Faculty of Education, University of Tehran, m.miri57@ut.ac.ir

Date received: 12/10/2023, Date of acceptance: 04/02/2024

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

اهمیت، نتایج و دستورالعمل «محاسبه نفس» از دیدگاه امام علی علیه السلام

محمد میری*

چکیده

محاسبه نفس، یک آموزه مورد تأکید در اخلاق دینی است. به پیروی از میزان شریعت، در عرفان اسلامی نیز پرداختن به محاسبه نفس، به عنوان یک دستور سلوکی مهم مطرح شده است. امام علی علیه السلام نیز در خلال بخش‌های متعددی از نهج البلاغه و در سایر روایات بر اهمیت محاسبه نفس تأکید ورزیده و برخی از مهم‌ترین نتایج آن را برشمرده‌اند. ایشان همچنین به برخی از نکات اساسی در دستورالعمل محاسبه نفس اشاره داشته‌اند. «اهتمام به محاسبه نفس پیش از ورود در عمل»، «اختصاص دادن یک وقت خالی و اختصاصی در برنامه روزانه به محاسبه»، «جدیت و سخت‌گیری در محاسبه نفس» و «تهیه دفترچه جهت ثبت اعمال در آن»، برخی از این دستورالعمل‌ها است. همچنین باید توجه داشت که امام علی علیه السلام ما را از نقطه مقابل محاسبه و بازرسی از نفس خود، یعنی عیب‌جویی از دیگران و تجسس در معایب آنها، به شدت بر حذر داشته‌اند.

کلیدواژه‌ها: محاسبه نفس، عرفان عملی، امام علی (ع)، روایات عرفانی.

۱. مقدمه

محاسبه نفس، بارها مورد تأکید آموزه‌های دینی قرار گرفته است. افزون بر قرآن کریم، سفارش‌های مکرر و اکید به محاسبه نفس را می‌توان در فرمایشات پیامبر اکرم ص و چندین

* استادیار، گروه اخلاق، دانشکده معارف، دانشگاه تهران، تهران، ایران، M.miri57@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۲۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۱۲

امام معصوم، به راحتی مشاهده کرد. در این میان اما بیشترین سهم از روایات محاسبه نفس، به احادیث منقول از امام علی^۱ علیه السلام اختصاص یافته است.^۲

این مقاله بر آن است که سخنان امام المتقین علیه السلام پیرامون محاسبه نفس را مورد پژوهش و بررسی قرار دهد. پژوهش‌هایی از این دست، می‌توانند متضمن فوایدی باشند؛ از جمله آن که، با توجه به نقش و جایگاه کلیدی آموزه محاسبه نفس در عرفان راستین اسلامی، فایده این تحقیق، رونمایی از جلوه‌ای از جلوه‌های معنوی - عرفانی فرهنگ علوی خواهد بود. همانگونه که در آموزه‌های علوی، سخنانی پیرامون الهیات، خداشناسی، معاد و سایر معارف اعتقادی و سخنانی پیرامون مباحث مختلف اجتماعی و سیاسی دیده می‌شود مواعظ بالغه و دستورات عمیق سلوکی و عرفانی ایشان نیز باید مورد بررسی و کاوش درخور، قرار گیرد، تا روشن شود که امام المتقین علیه السلام در کنار توجه به همه مبانی دینی و احتیاجات بشر، بیش از هر کس دیگری به جنبه باطنی و معنوی - عرفانی دین مبین اسلام توجه داشته‌اند.^۳

فایده دیگر این پژوهش، نشان‌دادن ریشه‌های دینی دستور سلوکی محاسبه نفس است. بدون تردید بزرگ‌ترین اشکال وارد بر جاهلان از تصوف و مدعیان دروغین عرفان، فاصله گرفتن آنها از کتاب و سنت است که در این باره تحقیقات فراوانی صورت گرفته است.^۴ اما باید به این مهم توجه داشت که میان عرفان راستین و تصوف دروغین، تفاوت فراوانی است. سراسر عرفان راستین اسلامی، برگرفته از آموزه‌های دینی است و بزرگان عرفان حقیقی اسلامی، شریعت را در کار خود، اصلی‌ترین میزان دانسته و کوچک‌ترین زاویه و فاصله با شریعت و آموزه‌های قرآنی و روایی را بر نمی‌تابند.^۵ در این راستا امروزه، جای خالی فقه السلوک در مباحث و تحقیقات مختلف عرفانی، به چشم می‌خورد. مراد از فقه السلوک، بررسی تفصیلی دیدگاه شریعت اسلامی در مورد مباحث سلوکی مطرح در عرفان عملی است. به هر روی نباید فقه با معنای گسترده‌ای که دارد را منحصر در احکام عملی مربوط به فروع دین دانست بلکه فقه اکبر^۶، به مباحث توحیدی و الهی و تهذیب نفس می‌پردازد؛ و چنانکه آن را فقه اکبر و بزرگ‌تر نامیده‌اند، جایگاه مباحث فقه السلوک، به هیچ وجه پایین‌تر از مباحث مطرح در فقه اصغر نخواهد بود.

۲. پیشینه

تا کنون مقوله محاسبه نفس در آموزه‌های علوی به عنوان یک موضوع مستقل، محور هیچ پژوهشی قرار نگرفته است هر چند برخی پژوهشگران به شکل جسته و گریخته و در ضمن

اهمیت، نتایج و دستورالعمل «محاسبه نفس» از دیدگاه امام علی ... (محمد میری) ۲۶۹

برخی پژوهش‌ها پیرامون نهج البلاغه به موضوع محاسبه هم به مناسبت، اندک نگاهی داشته‌اند. محمدجواد رودگر در مقاله تمهیدات سلوک در نهج البلاغه و در کتاب سلوک و شهود از دیدگاه نهج البلاغه به مساله محاسبه نفس تا حدودی پرداخته است؛ مصطفی دلشاد تهرانی نیز به این مقوله، به عنوان یکی از روش‌های تربیتی موردنظر نهج البلاغه در کتاب «مشرّب مهر» توجه نشان داده است. همچنین از آنجا که عارفان، به اقتضای علائق خاصی که دارند، بیش از سایر نحله‌های اسلامی به محاسبه نفس، عنایت داشته‌اند می‌بینیم که برخی از شارحان نهج البلاغه برای توضیح و تحلیل نگاه امیرالمؤمنین علیه السلام درباره محاسبه نفس به گفته‌های اهل معرفت اشاراتی داشته‌اند. برای نمونه، ابن میثم در توضیح محاسبه نفس، به تفصیل، از سخنان غزالی (غزالی، (بی‌تا): ج ۶/۴-۵۶؛ همو، ۱۳۸۳، ج ۲/۴۸۳-۵۰۲) استفاده می‌کند (ابن میثم، ۱۴۰۴، ج ۲/۳۱۹-۳۲۲). آیت‌الله مکارم شیرازی نیز برای توضیح نگاه امام علی علیه السلام به محاسبه نفس، در مبحثی تحت عنوان «مشارطه، مراقبه، محاسبه، معاقبه، مجاهده، معاتبه» محتوای همان سخنانی را که غزالی مبتکر آن در عرفان اسلامی است تکرار کرده‌اند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵، ج ۲/۲۸۷).

همه موارد فوق، مباحثی است که گذرا، بسته و گریخته، لابلای سایر مباحث و به گونه‌ای استطرادی و اجمالی، پیرامون نگاه امام علی علیه السلام به محاسبه نفس شکل گرفته است. و لذا پژوهش پیش‌رو در نوع خود، نخستین تحقیق مستقلی است که به طور خاص و به شکل تفصیلی به موضوع محاسبه نفس از دیدگاه امام علی علیه السلام پرداخته است.

۳. اهمیت «محاسبه نفس» از دیدگاه امام علی علیه السلام

هر خردمندی می‌فهمد که باید از خطرات احتمالی که در پیش رو دارد پرهیز داشته باشد. از سوی دیگر هر صاحب‌ایمانی به این آموزه دینی، باور دارد که حساب و کتاب سختی در پیش خواهد داشت. بنابراین هر صاحب‌خرد و ایمانی، به حکم عقل، به ضرورت و اهمیت محاسبه نفس، جهت پرهیز از خطر پیش‌رو اذعان دارد. و به این ترتیب، حساب کشیدن از خود، قبل از آن که یک وظیفه شرعی و دینی باشد یک وظیفه عقلانی است. (مطهری، ۱۳۸۳، ج ۲۲/۱۱۵) و نخستین وجه اهمیت محاسبه نفس، نقش کلیدی آن در نجات انسان از سختی‌ها و مشکلات روز قیامت است. و این نکته‌ای است که در دستور روشن قرآن به حساب‌رسی از نفس، یعنی در آیه شریفه (وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَّا قَدَّمَتْ لِغَدٍ وَاتَّقُوا اللَّهَ) (الحشر، ۱۸) هم مورد تأکید قرار گرفته است.^۷ به پیروی از این آیه شریفه، بسیاری از روایات و سفارشات معصومان نسبت به محاسبه

نفس، متضمن نوعی اشاره به رهایی‌بخش بودن محاسبه نفس در این دنیا برای صاحب خود در آخرت هستند. و چنانکه پیدا است، بنیاد حدیث مشهور «حَاسِبُوا أَنْفُسَكُمْ قَبْلَ أَنْ تُحَاسَبُوا» (حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۶ / ۹۹) بر همین اساس، پایه‌ریزی شده است. امیر المؤمنین علیه السلام مضمون این حدیث را بارها در فرمایشات خود مورد تأکید قرار داده‌اند. ایشان در حدیث شریفی می‌فرمایند: «حَاسِبْ نَفْسَكَ قَبْلَ أَنْ تُحَاسَبَ.»^۸ (طبرسی، ۱۳۸۴ / ۶۲) و در حدیث دیگری فرموده‌اند: «حَاسِبُوا أَنْفُسَكُمْ قَبْلَ أَنْ تُحَاسَبُوا وَ وَاذْنُوها قَبْلَ أَنْ تُؤَاذَنُوا.»^۹ (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۳۵۲)

به هر روی، امیر بیان در نهج البلاغه نیز همین نکته قرآنی - یعنی رهایی‌بخش بودن محاسبه از سختی‌های قیامت - را در نظر دارند و هم‌سوی با آن و با الهام‌گیری از آن، انسان را به محاسبه نفس خود، پیش از فرا رسیدن محاسبه بسیار سنگین و نفس‌گیر قیامت فرامی‌خوانند. ایشان انسان را سفارش می‌کنند که تا فرصت عمر، باقی است به بررسی حساب و کتاب خود بپردازد تا از خطر بزرگی که در کمینش نشسته است وازهد.

بندگان خدا! خود را بسنجید قبل از آن که مورد سنجش قرار گیرید. و پیش از آن که حسابتان را رسیدگی کنند حساب خود را برسید، و پیش از آن که راه گلو گرفته شود نفس راحت بکشید، و پیش از آن که با زور شما را به اطاعت وادارند، فرمانبردار باشید (امام علی، ۱۴۱۴: ۱۲۳).

تعبیر «تَنَفَّسُوا قَبْلَ ضِيقِ الْخِنَاقِ» در این حدیث شریف، استعاره از غنیمت‌شمردن فرصت حیات دنیوی برای پرداختن به امر مهم محاسبه نفس است^{۱۰}، چرا که پس از سپری شدن فرصت دنیا دیگر فرصتی برای این کار وجود نخواهد داشت.

امام علی علیه السلام در همین راستا و قریب به همین مضمون در حدیث دیگری فرمودند: به محاسبه نفس خود بپردازید تا از آنچه که می‌ترسید - یعنی عذاب و عقاب اخروی - از جانب خداوند، امان و ایمنی یابید و آنچه که دوست می‌دارید - یعنی بهشت و پاداش الهی - را نزد او دریابید.

حَاسِبُوا أَنْفُسَكُمْ تَأْمِنُوا مِنَ اللَّهِ الرَّهْبِ وَ تَذَرِكُوا عِنْدَهُ الرَّغْبَ.^{۱۱} (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۳۴۹)

به این ترتیب روشن شد که امام علی علیه السلام به بیان‌های گوناگون بر جنبه نجات‌بخشی محاسبه نفس از وحشت‌ها و سختی‌های روز قیامت به مثابه وجه اهمیت و ضرورت پرداختن به محاسبه نفس، تأکید ورزیده‌اند. این نکته، بر دانشمندان و بزرگانی که به تبیین محاسبه نفس

اهمیت، نتایج و دستورالعمل «محاسبه نفس» از دیدگاه امام علی ... (محمد میری) ۲۷۱

پرداخته‌اند نیز مخفی نمانده چنانکه خواجه نصیر طوسی در اهمیت محاسبه می‌نویسد: کسی که از حساب‌رسی نفس خود غفلت بورزد به عذاب الیم و خسران عظیم دچار خواهد شد (طوسی، ۱۳۷۳: ج ۱/ ۳۸) و محقق سبزواری می‌نویسد: هر که می‌خواهد در قیامت، از «سوء الحساب» نجات یابد لازم است که همچون سالکان، به محاسبه نفس خود بپردازد (سبزواری، ۱۳۸۳: ۴۴۰).

۴. اشاره به نتایج و آثار معنوی و سلوکی «محاسبه نفس» از دیدگاه امام علی علیه السلام

نفس انسانی به اقتضای آیه (بَلْ يُرِيدُ الْإِنْسَانُ لِيَفْجُرَ أَمَامَهُ) (قیامت، ۵) خواهان رهایی از هر قید و بندی است تا بدون هیچ محدودیتی، یله و رها، به دنبال شهواتش باشد و به تعبیر شریف امام علی علیه السلام اگر عقل و خرد، افسار این نفس را به دست نگیرد، چنین انسانی در ورطه بیچارگی‌ها فرو خواهد رفت «النُّفُوسُ طَلْقَةٌ لَكِنَّ أَيْدِيَ الْعُقُولِ تُمْسِكُ أَعْتَهَا عَنِ النَّحُوسِ» (درایتی، ۱۳۶۶: ۲۳۵) سفارش امیر المؤمنین برای مقابله با این مشکل، خودمراقبتی و محاسبه نفس است. انسان در این صورت، نفس خود را مدیریت کرده و با این مدیریت صحیح، از قلب و سایر جوانح و از لسان و سایر جوارح خود، مراقبت خواهد کرد. «يُنْبَغِي أَنْ يَكُونَ الرَّجُلُ مُهَيِّمًا عَلَى نَفْسِهِ مُرَاقِبًا قَلْبَهُ حَافِظًا لِسَانَهُ»^{۱۲} (همان: ۲۳۵)

امام علی علیه السلام با این نگاه به ضرورت خودمراقبتی و حساب‌رسی از نفس است که می‌فرماید: «مَنْ حَاسَبَ نَفْسَهُ رَيْحٌ وَمَنْ غَفَلَ عَنْهَا خَسِرَ» (امام علی، ۱۴۱۴: ۵۰۶) آن که حساب نفس خود کرد سود برد، و آن که از آن غافل ماند زیان دید؛ چنانکه در حدیثی دیگر فرمودند: «مَنْ حَاسَبَ نَفْسَهُ سَعِدَ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۵۸۵) کسی که به محاسبه نفس خویشتن بپردازد، سعادت‌مند می‌شود. و در حدیثی دیگر، اهل محاسبه را «أَسْعَدَ النَّاسِ» و نیک‌بخت‌ترین مردم معرفی کرده‌اند. (همان: ۳۳۹)

همه اینها به خاطر آن است که هدف غایی و متعالی دین، دعوت انسان به معنویت و تهذیب و اصلاح نفس است. (امام خمینی، ۱۳۸۸: ۱۲۲؛ طباطبایی، بی تا: ۲۰۴ و ۲۱۷) و از دیدگاه بسیاری روایات، نیل به این هدف متعالی، از رهگذر پرداختن به محاسبه نفس، امکان‌پذیر است، چنانکه امام علی علیه السلام فرمودند: «مَنْ حَاسَبَ نَفْسَهُ وَقَفَ عَلَى عُيُوبِهِ وَ أَحَاطَ بِذُنُوبِهِ»^{۱۳} وَ اسْتَقَالَ الذُّنُوبَ وَ أَصْلَحَ الْعُيُوبَ» (نوری، ۱۴۰۸: ج ۱۲/ ۱۵۴) و «ثَمَرَةُ الْمُحَاسَبَةِ

إِصْلَاحُ النَّفْسِ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۳۲۹) یعنی کسی که محاسبه نفس کند بر عیب‌های خویش واقف می‌شود، و از گناهانش باخبر می‌گردد و از گناهان عذرخواهی می‌کند، و عیوب خود را اصلاح می‌نماید. و میوه و ثمره محاسبه نفس، اصلاح آن است. با تأمل در این دو حدیث نورانی روشن می‌شود که چرا در روایات، محاسبه نفس، مایه برترین سود و بهترین سعادت و بالاترین زیرکی، معرفی شده است. و همچنین روشن می‌شود که چگونه محاسبه نفس در برخی روایات، ملاک و معیار رسیدن انسان به ایمان حقیقی (حرعاملی، ۱۴۰۹: ج ۱۶/ ۹۹) و مقام تقوا (همان: ۹۸) و اصل ورع (امام صادق، ۱۴۰۰: ۴۰) شناخته شده است.^{۱۴}

در جهت تبیین نتایج و آثار معنوی و سلوکی «محاسبه نفس» از دیدگاه امام علی علیه السلام می‌توان به حدیثی دیگر از نهج البلاغه نیز اشاره داشت. امام علی علیه السلام در ضمن تشریح حالات اهل محاسبه، برخی عنایات خاص پروردگار نسبت به آنها را به مثابه آثار و میوه‌های محاسبه نفس برمی‌شمارد و می‌فرماید: قَدْ حَقَّتْ بِهِمُ الْمَلَائِكَةُ وَ تَنَزَّلَتْ عَلَيْهِمُ السَّكِينَةُ وَ فُتِحَتْ لَهُمُ أَبْوَابُ السَّمَاءِ. (امام علی، ۱۴۱۴: ۳۴۲) ملائکه الله، اهل محاسبه را در بر می‌گیرند و سکینه و آرامش الهی را بر آنان فرود می‌آورند؛ درهای معنوی آسمان بر روی آنها باز است؛ خداوند از تلاش آنها خشنود بوده و مقام آنها را می‌ستاید.

۵. دستورالعمل «محاسبه نفس» از دیدگاه امام علی علیه السلام

حال که آموزه‌های علوی ما را به پرداختن به محاسبه نفس فراخوانده‌اند و طی روایات متعدد - در نهج البلاغه و غیر آن - به فوائد معنوی و سلوکی آن اشاره داشته و آن را نجات‌بخش انسان در زندگی دنیا و در قیامت معرفی کرده‌اند، این پرسش به ذهن خطور می‌کند که: چگونه می‌توان به حساب‌رسی نفس پرداخت؟ و آیا می‌توان در آموزه‌های علوی راه‌کاری برای این سفارش بسیار مهم دینی یافت یا خیر؟

حقیقت آن است که اهتمام فوق العاده امیر المؤمنین علیه السلام به محاسبه نفس موجب شده که نهج البلاغه، با آن که انعکاس‌دهنده حجم ناچیزی از سخنان گهربار امام است، شامل برخی احادیث پیرامون دستورالعمل‌های محاسبه باشد. این دسته از روایات از اهمیت بسیاری در حوزه عرفان عملی برخوردارند، زیرا چنانکه در مقدمه گذشت، شریعت، میزان عرفان راستین است و با میزان قراردادن روایات امیرالمؤمنین درباره محاسبه نفس، می‌توانیم گفته‌های

اهمیت، نتایج و دستورالعمل «محاسبه نفس» از دیدگاه امام علی ... (محمد میری) ۲۷۳

عارفان پیرامون محاسبه نفس را محک بزنیم. افزون بر آن می‌توان با بهره گرفتن از سرچشمه زلال و معصوم امام علی علیه السلام، سخنان عارفان در باب محاسبه را تکمیل کرد. به هر روی با تأمل در آموزه‌های علوی می‌توان چند نکته اساسی پیرامون دستورالعمل محاسبه نفس را به دست آورد^{۱۵} که در ادامه به آنها خواهیم پرداخت.

۱.۵ محاسبه نفس، پیش از ورود در عمل

عارفان، محاسبه نفس را به دو بخش «محاسبه پیش از عمل» و «محاسبه پس از عمل» تقسیم کرده‌اند. «محاسبه پیش از عمل» یعنی آن که اهل محاسبه، پیش از ورود در هر کاری، نخست آن را با معیارهای الهی، مورد سنجش قرار می‌دهند و تا از مفید و مثبت بودن آن مطمئن نشوند، اقدام نمی‌کنند. و اما «محاسبه پس از عمل» یعنی آن که انسان، زمانی را به حسابرسی اعمال پیشین خود پردازد. حارث محاسبی، که گویا اولین شخصی است که بیشترین سخن و تحلیل را پیرامون محاسبه نفس در حوزه عرفان اسلامی مطرح کرده است، اندیشه تقسیم‌بندی محاسبه نفس به دو بخش «محاسبه پیشین» و «محاسبه پسین» را وام‌دار شریعت و آموزه‌های دینی است. وی در مقام تحلیل و تبیین دو قسم پیشین و پسین محاسبه نفس، به آیات و روایات متعدد تمسک جسته است (محاسبی، ۱۴۲۰: ۶۵ - ۷۰).

محاسبی برای اثبات و توضیح محاسبه پیشین به حدیثی از پیامبر اکرم ص استشهاد کرده است که کلینی هم آن را در کافی از امام صادق علیه السلام به نقل از پیامبر اکرم ص روایت کرده است (کلینی، ۱۴۲۹: ج ۱۵/۳۵۹). مردی به نزد پیغمبر اکرم (ص) آمد و از آن حضرت تقاضای نصیحت و سفارشی کرد. حضرت به او فرمودند: من تو را سفارش می‌کنم به آن که هر گاه آهنگ کاری کردی نخست، عاقبت و سرانجام آن را به خوبی بیندیش پس اگر دیدی در آن کار، صلاح است آن را انجام ده و اگر دیدی گمراهی و ضلال است از آن صرف نظر کن. این حدیث شریف، به روشنی دلالت بر محاسبه پیش از عمل داشته و گویای آن است که اهل محاسبه نفس، برای عمل به این آموزه دینی، پیش از ورود در هر کاری، به حسابرسی آن می‌پردازند. فیض کاشانی در ذیل این حدیث شریف می‌نویسد: در واقع پیامبر اکرم (ص) آن شخص جویای پند را به محاسبه نفس سفارش فرمودند و بلکه این دستور ایشان اصل و رأس محاسبه اعمال است. (فیض کاشانی، ۱۴۰۶: ج ۴/۳۱۵)

امام علی علیه السلام هم حدیثی مشابه حدیث نبوی پیش گفته دارند که ما را به حسابرسی پیش از ورود در عمل فرا می‌خواند. ایشان می‌فرمایند: **فَالنَّاطِرُ بِالْقَلْبِ الْعَامِلُ بِالْبَصَرِ**

يَكُونُ مُبْتَدَأُ عَمَلِهِ أَنْ يَعْلَمَ أَعْمَلُهُ عَلَيْهِ أَمْ لَهُ؛ فَإِنْ كَانَ لَهُ مَضَى فِيهِ؛ وَإِنْ كَانَ عَلَيْهِ وَقَفَ عَنْهُ... (امام علی، ۱۴۱۴: ۲۱۶) یعنی: آن که با چشم دل بنگرد، و با روشن‌بینی وارد عمل شود، آغاز هر کارش اینگونه است که می‌اندیشد: آیا این عمل او به سود او است یا به زیان او؟ اگر به سود او باشد انجام می‌دهد، و اگر زیانبار باشد باز می‌ایستد؛ زیرا عمل‌کننده بدون آگاهی چون رونده‌ای است که به بیراهه می‌رود، پس هر چه شتاب کند از هدفش دورتر می‌ماند، و عمل‌کننده از روی آگاهی، چون رونده‌ای بر راه روشن است، پس هر کس باید به درستی بنگرد آیا به پیش می‌رود یا به عقب بر می‌گردد؟

این حدیث شریف علوی در واقع بیان و برداشتی است از همان حدیث نبوی پیشین، تا جایی که افزون بر محتوا حتی در الفاظ هم متقاربند. و چه بسا اگر این حدیث از چشم حارث محاسبی مخفی نمی‌ماند آن را هم پس از حدیث پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به عنوان شاهی دیگر که بر ضرورت محاسبه پیشین دلالت دارد نقل می‌کرد.

۲.۵ اختصاص دادن یک وقت خاص (و فارغ از هر دغدغه و مزاحم اضافی) از شبانه‌روز به محاسبه نفس

اهل محاسبه، متوجه اهمیت فوق‌العاده محاسبه نفس و نقش کلیدی آن در سعادت آدمی هستند؛ و طبیعی است که هر انسانی برای مهم‌ترین کارهای خود در زندگی، وقت‌های مشخصی را در نظر می‌گیرد و مهم‌ترین اوقات هر انسان، صرف مهم‌ترین کارهای زندگیش می‌شود. پس ضروری است که برای محاسبه نفس در برنامه زندگانی انسان، وقتی در نظر گرفته شود.

امام علی علیه السلام در حدیث شریفی، هر انسانی را سفارش می‌کنند به آن که یک وقت اختصاصی برای پرداختن به محاسبه نفس را در برنامه روزانه خود در نظر بگیرد. وقتی که در آن، هیچ دغدغه، اشتغال و یا کار دیگری جز حساب‌رسی از خود نداشته باشد.

ایشان می‌فرمایند: چه سزاوار است که انسان وقتی اختصاصی برای محاسبه نفس داشته باشد؛ وقت و زمانی که در آن وقت و زمان، هیچ مشغول‌کننده‌ای جز محاسبه نفس، او را به خود مشغول نسازد. در آن ساعت، نفس خود را نگاه و بازرسی کند و آنچه در آن شبانه‌روز به نفع و یا به ضرر خود کسب نموده است را مورد بازجویی قرار دهد. (درایتی، ۱۳۶۶: ۲۳۶).

مسئله ضرورت اختصاص دادن یک وقت خاص و بدون هیچ دغدغه و مزاحم اضافی به امر مهم محاسبه نفس را از حدیثی در نهج البلاغه نیز می‌توان دریافت. امام علی علیه السلام در توضیح حال اهل محاسبه - در حدیثی که متن کامل‌تر آن در آینده خواهد آمد - می‌فرمایند:

اهمیت، نتایج و دستورالعمل «محاسبه نفس» از دیدگاه امام علی ... (محمد میری) ۲۷۵

«فَرَّغُوا لِمُحَاسَبَةِ أَنْفُسِهِمْ عَلَى كُلِّ صَغِيرَةٍ وَكَبِيرَةٍ...» یعنی اهل محاسبه، هنگام حسابرسی از نفس خود، از هر اندیشه دیگری فارغ شده‌اند و کاملاً با دقت و حوصله، تمام اعمال کوچک و بزرگ نفس را مورد بازرسی قرار می‌دهند. تعبیر «فراغت» و فارغ شدن برای محاسبه نفس، دلالت روشنی بر آن دارد که اهل محاسبه، برای حسابرسی از نفس خود آن قدر اهمیت قائلند که برای آن یک زمان کاملاً اختصاصی در نظر گرفته و وقت خود را برای آن، خالی کرده‌اند^{۱۶} و در وقت محاسبه، به هیچ چیز دیگری جز حسابرسی از نفس خود نمی‌اندیشند.

۳.۵ جدّیت و سخت‌گیری در حسابرسی

از روایات محاسبه نفس چنین برمی‌آید که انسان در مقام محاسبه، حق هیچ گونه اغماض و سهل‌انگاری در مقابل نفسش را ندارد بلکه باید با سخت‌گیری کامل، نسبت به حسابرسی نفس و بازرسی اعمال خود اقدام کند. (میری، ۱۳۹۹- الف: ۷۹) امام علی علیه السلام می‌فرماید: آن‌گونه که از شریک خود، حسابرسی می‌کنی محاسبه نفس خود را با دقت و بدون اغماض داشته باش و همان‌گونه که دشمن از دشمنش حقوق خود را مطالبه می‌کند از نفس خود، ادای حقوق الهی و انجام وظایفش را خواهان باش. (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۳۳۹)

روشن است که دو شریک در مقام حسابرسی و دو دشمن، هنگام مطالبه حقوق از همدیگر، کمال دقت را به کار برده و هیچ چشم‌پوشی در حساب و کتاب خود و یا هیچ تساهلی ندارند بنابراین امام علی علیه السلام با اینگونه تشبیهات، ضرورت سخت‌گیری بر نفس در مقام محاسبه را گوش‌زد می‌فرماید. ایشان در نهج البلاغه، به گونه‌ای، این تمثیل پیش گفته و سخت‌گیری مدّ نظر در آن را توضیح داده‌اند. امام علیه السلام حالت حسابرسی اهل محاسبه را اینگونه شرح می‌دهند: آنها در این اندیشه‌اند که در کدام یک از اعمال کوچک و بزرگی که به آنان فرمان داده شده، کوتاهی کرده‌اند، یا چه اعمالی که از آن نهی شده بودند مرتکب گردیده‌اند. آنها در فرایند محاسبه نفس، بار سنگین گناهان خویش را بر دوش خود نهاده و ناتوانی خود از برداشتن آن بار گران را می‌بینند. گریه در گلویشان شکسته، و با ناله و فریاد می‌گیرند و با خویشتن همراه با نحیب و ناله، پرسش و پاسخ نموده‌اند^{۱۷}. و در پیشگاه پروردگار خویش با پشیمانی اعتراف دارند. (امام علی، ۱۴۱۴: ۳۴۲)

تعبیر «فَرَّغُوا لِمُحَاسَبَةِ أَنْفُسِهِمْ عَلَى كُلِّ صَغِيرَةٍ وَكَبِيرَةٍ» در این حدیث گویای همان حالت سخت‌گیری و جدّیتی است که دو شریک هنگام حسابرسی و یا دو دشمن هنگام مطالبه حقوق از همدیگر دارند. امام علیه السلام می‌فرماید: اهل محاسبه، هنگام حسابرسی از نفس

خود، از هر اندیشه دیگری فارغ شده‌اند و کاملاً با دقت و حوصله، تمام اعمال کوچک و بزرگ نفس را مورد بازرسی قرار می‌دهند تا هر گونه تقصیر خود را فهرست کنند و چیزی در این بازجویی، از چشم آنها مخفی نماند.

تعبیر «حَمَلُوا ثِقَلَ أَوْزَارِهِمْ ظَهَرَهُمْ» نیز در حدیث مزبور گویای رفتار سخت‌گیرانه اهل محاسبه، با نفس خویش است. امام علیه السلام در این تعبیر شریف از فعل «تحمیل» که در آن، گونه‌ای اجبار و وادار کردن ملحوظ است، استفاده کرده‌اند تا معلوم شود که اهل محاسبه، پس از بازجویی بدون هیچ اغماضی، وزر و وبال سنگین گناهان پیداشده در محاسبه را قبل از موعد قیامت و در همین دنیا، بی هیچ تسامح و تخفیفی، بر دوش نفس خود بار می‌کنند و به دنبال آن، ناله و فریادشان از زیر بار گران گناهان بلند می‌شود. دلالت تعبیر بعدی این حدیث نیز بر جدیت و سخت‌گیری در محاسبه نفس، روشن است، زیرا امام علیه السلام می‌فرمایند: پس از آن که خیانت نفس و خرابی کار او بر اهل محاسبه روشن شد نوبت به مرحله بعدی، یعنی ابراز پشیمانی و اعتراف و زاری و التماس به درگاه حق متعال می‌رسد. در این مرحله هم اهل محاسبه، هیچ کوتاهی و تسامحی بر نفس خائن خود ندارند تا جایی که به تعبیر شریف امام علی علیه السلام با اندوه بسیار خود، دل‌هایشان را جریحه‌دار و با گریه‌های فراوان خود، چشم‌هایشان را مجروح می‌کنند. آنها با جدیت تمام، از هر دری که در آن امیدی به خداوند هست وارد می‌شوند. و اینگونه از خداوندی که بخشش او را کاستی، و درخواست کنندگان او را ناامیدی نیست بخشش کوتاهی‌های خود را درخواست می‌کنند.

۴.۵ تهیه دفترچه حساب‌رسی

از تکنیک‌های مهم سلوکی در مقام محاسبه نفس، داشتن یک دفترچه جهت ثبت و ضبط خطاها است. یادداشت کردن گناهان روزانه در یک دفترچه مخصوص، دقت در محاسبه را بالا می‌برد و برای اهل محاسبه نفس، مهم است که در مقام حساب‌رسی، هیچ کوچک و بزرگی از خطاها بر آنها مخفی نماند. امام علی علیه السلام به خاطر همین فایده است که در حدیث شریفی، اهل محاسبه را به استفاده از دفترچه ثبت اعمال، سفارش فرموده‌اند.

عَلَى الْعَاقِلِ أَنْ يُحْصِيَ عَلَى نَفْسِهِ مَسَاوِيَهَا فِي الدِّينِ وَالرَّأْيِ وَالْأَخْلَاقِ وَالْأَدَبِ فَيَجْمَعَ ذَلِكَ فِي صَدْرِهِ أَوْ فِي كِتَابٍ وَيَعْمَلَ فِي إِزَالَتِهَا. (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۴۵۳)

اهمیت، نتایج و دستورالعمل «محاسبه نفس» از دیدگاه امام علی ... (محمد میری) ۲۷۷

بر خردمند لازم است که زشتی‌ها و گناهان خود را در دین و اندیشه و اخلاق و ادب خود برشمارد؛ سپس آنها را در دل و یا در دفتری جمع‌آوری کرده و در برطرف کردن آنها تلاش نماید.

محاسن داشتن دفترچه اعمال برای محاسبه نفس را می‌توان از تعبیر ظریفی از نهج البلاغه نیز استنباط نمود. امام علی علیه السلام اهل محاسبه را اینگونه توصیف می‌فرماید: «قَدْ نَشَرُوا دَوَاوِينَ أَعْمَالِهِمْ وَفَرَعُوا لِمَحَاسِبِهِمْ أَنْفُسَهُمْ عَلَى كُلِّ صَغِيرَةٍ وَكَبِيرَةٍ» (امام علی، ۱۴۱۴: ۳۴۲) آنها دواوین اعمال، یعنی کتاب اعمال خویش را پیش روی خود باز کرده و با دقت تمام، غرق در حساب‌رسی اعمال کوچک و بزرگ خود هستند. «دواوین» جمع «دیوان» است. در لغت، دفتر حساب و کتابی که در آن نام سپاهیان و میزان دریافتی آنها و یا نام کسانی که از بیت المال، سهمی دارند و میزان سهم آنها ثبت شده است را دیوان می‌گویند. و بر این اساس، به پرونده اعمال انسان نیز دیوان اعمال او گفته می‌شود.^{۱۸} این نکته که امام علیه السلام فرمودند: اهل محاسبه، دیوان اعمال خود را باز کرده‌اند می‌تواند اشاره به حُسن این مطلب باشد که اهل محاسبه، دفتری برای ثبت و حساب اعمال روزانه خود داشته باشند. روشن است که این امر موجب بالارفتن دقت در حساب‌رسی از نفس و تسهیل‌کننده آن است. سالک هنگام محاسبه، به دفترچه و پرونده عمل خود مراجعه کرده و به محاسبه ریز و درشت کارهای خوب و بد خود در آن می‌پردازد و با اطمینانی که به این کار دارد تلاش می‌کند تا چیزی را از قلم نیندازد.

در واقع این فراز از فرمایش امام در نهج البلاغه می‌تواند حاشیه و شرحی باشد بر فرمایش دیگر ایشان در نهج که قبلاً گذشت؛ آنجا که می‌فرمایند: پیش از آن که در قیامت، مورد سنجش قرار گیرید خود را بسنجید؛ و پیش از آن که حسابتان را رسیدگی کنند حساب خود را برسید و فرصت دنیا را غنیمت شمیرید. (همان: ۱۲۳). پس اهل محاسبه، پیش از آن که در قیامت، دفتر اعمالشان را برای حساب‌رسی باز کنند^{۱۹} و پیش از آن که فرصت طلایی محاسبه در دنیا را از دست بدهند خودشان در همین دنیا و در مقام محاسبه، کتاب و پرونده اعمال خود را باز کرده و به حساب آن رسیدگی می‌کنند. پس بر پایه این بخش از فرمایش امام در نهج البلاغه، تفاوت اهل محاسبه با دیگران در آن است که اگرچه در قیامت، پرونده اعمال همه انسان‌ها «منشور» و باز شده است اما در محدوده حیات دنیا این تنها اهل محاسبه‌اند که پرونده اعمالشان را خود، باز کرده و به حساب آن رسیدگی می‌کنند.

البته هر کسی در این دنیا گوشش بدهکار سفارش اهل معنا به محاسبه نفس نیست و به تعبیر مولوی، بازکردن کارنامه اعمال و رسیدگی به حساب آن از طفل بازی‌گوش بر نمی‌آید.

گوشه‌ای رو نامه را بگشا بخوان بین که حرفش هست در خورد شهان
...لیک فتح نامه‌ی تن زپ^{۲۰} مدان ور نه هر کس سر دل دیدی عیان
نامه بگشادن چه دشوار است و صعب کار مردان است نه طفلان کعب^{۲۱}

(مولوی، ۱۳۷۵: ج ۴/۶۲۴)

به هر روی، تعبیر شریف «قَدْ نَشَرُوا دَوَاوِينَ أَعْمَالِهِمْ» اشاره دارد به پرونده‌ای که اهل محاسبه از اعمال خود، تهیه کرده و آن را مقابل خود باز نگه داشته و بر اساس آن از نفس خود، حساب‌رسی می‌کنند. البته این معنا هم محتمل است که مراد شریف امام علی علیه السلام از «دواوین اعمال» لزوماً دفترچه عینی خارجی و مکتوب نباشد و بلکه مراد، همان کتاب و کارنامه اعمالی باشد که در قیامت، همراه هر انسانی است و البته می‌تواند مراد شریف امام علی علیه السلام معنایی اعم از هر دو مورد باشد یعنی هم شامل دفترچه محاسبه باشد و هم شامل کارنامه اعمال زیرا روشن است که هر دو (یعنی کارنامه اعمال و دفترچه محاسبه نفس) به لحاظ معنای لغوی، مصداق واژه «دواوین اعمال» قرار می‌گیرند و چون هر دو مصداق، مصحح دارند نمی‌توان آنها را از مدلول معنایی حدیث خارج کرد؛ خصوصاً آن که حدیث پیش گفته از غرر الحکم نیز دلالت روشنی بر سفارش به تهیه دفترچه یادداشت برای محاسبه نفس داشت و آن حدیث می‌تواند قرینه و مؤیدی برای استظهار همین معنا از حدیث نهج هم قرار گیرد.

در اینجا توجه به این نکته ضروری است که این دست از احادیث شریف و سفارش‌های نورانی امیر المؤمنین علیه السلام می‌تواند ریشه روایی و دینی سفارش مشایخ سلوک به اهل محاسبه نفس، مبنی بر تهیه دفتری برای ثبت و ضبط کارها و حساب و کتاب خوب و بد اعمال آنها باشد.

برای نمونه ابن عربی می‌نویسد: مشایخ سلوکی ما در مقام محاسبه، همه گفتار و کردار خود را مورد حساب‌رسی قرار می‌دادند. به این صورت که آنها سخنان و کارهای خود را در دفتری، یادداشت می‌کردند و بعد از نماز عشا و قبل از خواب، در خانه و در خلوت، به محاسبه نفس می‌پرداختند. آنها برای حساب‌رسی، دفتر خود را آورده و با نگاه به آن، همه گفته‌ها و کارهایی را که در طول روز از آنها صادر شده است مورد بازجویی قرار می‌دادند تا در مقابل هر عمل، در مقام محاسبه، وظیفه خود را انجام دهند؛ یعنی اگر در دفترچه اعمال خود، گناهی را می‌دیدند از آن استغفار می‌کردند و اگر آنچه موجب شکر است می‌دیدند شکرش را به جا

اهمیت، نتایج و دستورالعمل «محاسبه نفس» از دیدگاه امام علی ... (محمد میری) ۲۷۹

می آوردند و به این صورت، تک تک اعمال روزانه خود را مرور کرده و پس از محاسبه، می خوابیدند (ابن عربی، (بی تا): ج ۱ / ۲۱۱). ابوحامد غزالی، ملا محمد مهدی نراقی، میرزا جواد ملکی تبریزی و بسیاری دیگر از دانشمندان نیز به کارایی استفاده از دفترچه یادداشت، در مقام محاسبه نفس، اشارات و سفارش هایی داشته اند. (ر.ک غزالی، (بی تا): ج ۶ / ۷۳؛ نراقی، (بی تا): ج ۱ / ۲۳۵؛ ملکی تبریزی، ۱۳۸۵: ۸۹-۹۲)

ع. عیب جویی از دیگران؛ نقطه مقابل محاسبه و بازجویی از نفس

در فرایند محاسبه نفس، انسان با دقت و وسواس هر چه بیشتر به دنبال خطاها، کاستی ها و معایب خود می گردد تا برای رهایی از آنها چاره ای بیابد. به همان میزان که برای یک انسان، عیب یابی و عیب جویی از نفس خود، مطلوب و ممدوح است، نقطه مقابل آن یعنی عیب جویی از دیگران مذموم و نکوهیده است (مهرآوران، ۱۳۹۷: ۱۲۰).

امام علی علیه السلام می فرمایند: کسی که اهل محاسبه و نظاره بر نفس خود باشد نگاه به عیوب خود و دنبال آنها گشتن، او را از نگاه به معایب دیگران باز می دارد و فقط یک احمق به تمام معنا است که می تواند عیبی را در دیگران ببیند و منتقد آن باشد در حالی که خودش به همان عیب مبتلا بوده و آن را برای خود بپسندد.

مَنْ نَظَرَ فِي عَيْبِ نَفْسِهِ اشْتَغَلَ عَنْ عَيْبِ غَيْرِهِ... وَمَنْ نَظَرَ فِي عُيُوبِ النَّاسِ فَأَنكَرَهَا ثُمَّ رَضِيَهَا لِنَفْسِهِ فَذَلِكَ الْأَحْمَقُ بَعِيْثُهُ (امام علی، ۱۴۱۴: ۵۳۶).

محتوا و مضمون این حدیث در چند جای نهج البلاغه و در دیگر جوامع روایی، به اشکال گوناگون، از امیر المؤمنین و همچنین سایر ائمه علیهم السلام تکرار شده است. دلالت این دسته از احادیث - که انسان را دعوت به عیب یابی از نفس خود، به جای عیب جویی از دیگران می کنند - بر محاسبه نفس، روشن است. در واقع در این دست از احادیث به یکی دیگر از فوائد خودکاوی و محاسبه نفس، یعنی رهایی از رذیلت عیب جویی از دیگران اشاره شده است، چنانکه امام علی علیه السلام می فرمایند: «أَكْبَرُ الْعُيُوبِ أَنْ تَعِيبَ مَا فِيكَ مِثْلَهُ» (همان). یعنی: بزرگ ترین عیب آن است که عیب و نقصی را که در خود داری، برای دیگران عیب بشماری. گویا امام علیه السلام در این حدیث شریف انسان را به غور در معایب و کاستی های خودش سفارش می کند و میوه و ثمره این مراقبت و حساب رسی و بازجویی از نفس را رهایی از بزرگ ترین عیب - که همان عیب جویی از دیگران است - معرفی می کند. ایشان همچنین در

حدیث دیگری می‌فرمایند: چگونه یک انسان، عیب دیگری را می‌گیرد در حالی که خودش دچار عیوب و گناهانی است که چه بسا بزرگ‌تر از عیوب آن شخص باشد؟! و حتی اگر عیوب و گناهانی به بزرگی گناهان آن شخص نداشته باشد همین جرأت یافتن او بر عیب‌جویی از دیگران بزرگ‌ترین گناه است (همان: ۱۹۷).

از نگاهی دیگر، می‌توان گفت در این طایفه از احادیث، «پرداختن به خود» یا همان محاسبه نفس، به مثابه راه حلی برای خلاصی یافتن از گناه عیب‌جویی از دیگران مطرح شده است، چنانکه امام علیه السلام در جایی دیگر می‌فرمایند: «فَلْيَكْفُفْ مَنْ عَلِمَ مِنْكُمْ عَيْبَ غَيْرِهِ لِمَا يَعْلَمُ مِنْ عَيْبِ نَفْسِهِ» (همان) یعنی هر کدام از شما که از عیب و بدی دیگری آگاه است باید از عیب‌جویی و طعن زدن بر او خودداری نماید چون به عیب خودش آگاه است و دیدن عیوب خود، انسان را از پرداختن به بدی‌های دیگران باز می‌دارد؛ و چه بسا کاستی‌ها و معایب دیگران اصلاح شده و مورد بخشش الهی قرار گیرد و در مقابل، چه بسا معایب تو عذاب الهی را برایت به دنبال آورد. و به همین خاطر است که امام المتقین علیه السلام می‌فرمایند: خوشا به حال کسی که پرداختن به عیوبش او را از نگاه به معایب دیگران باز داشته است. «طَوَّيْ لِمَنْ شَغَلَهُ عَيْبُهُ عَنْ عُيُوبِ النَّاسِ» (همان: ۲۵۵) و «كَفَى بِالْمَرْءِ شُغْلًا بِنَفْسِهِ عَنِ النَّاسِ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۵۲۱)

به این ترتیب تفسیر این حدیث امام علی علیه السلام نیز روشن‌تر می‌شود آنجا که فرمودند: «فَحَاسِبْ نَفْسَكَ لِنَفْسِكَ فَإِنَّ غَيْرَهَا مِنَ الْأَنْفُسِ لَهَا حَسِيبٌ غَيْرُكَ.» (همان: ۳۴۳) یعنی به خاطر خودت، حساب خویش را بررسی کن و بدان که دیگران حسابرسی غیر از تو دارند. امیرالمؤمنین علیه السلام در این حدیث، انسان را به پرداختن به خود و محاسبه نفس خویش و پرهیز از واری حساب اعمال دیگران فرا می‌خواند چرا که وظیفه حسابرسی از اعمال دیگران، به عهده ما نبوده و فایده‌ای هم برای ما ندارد و اساساً هر کسی موظف به حسابرسی از اعمال خویش است، زیرا این محاسبه است که بیشترین فایده را برای انسان به دنبال خواهد آورد.

۷. نتیجه‌گیری

امام علی علیه السلام در احادیث باقیمانده از ایشان به مقوله محاسبه نفس، عنایت ویژه داشته‌اند. فراوانی نسبی احادیث ایشان پیرامون محاسبه، گواه این مدعا است.

اهمیت، نتایج و دستورالعمل «محاسبه نفس» از دیدگاه امام علی ... (محمد میری) ۲۸۱

ایشان به بیان‌های گوناگون بر جنبه نجات‌بخشی محاسبه نفس از سختی‌های روز قیامت، به مثابه وجه اهمیت و ضرورت پرداختن به محاسبه نفس، تأکید ورزیده و با الهام‌گیری از آیه شریفه (وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَّا قَدَّمَتْ لِغَدٍ وَاتَّقُوا اللَّهَ) (الحشر، ۱۸) انسان را به محاسبه نفس خود، پیش از فرا رسیدن محاسبه بسیار سخت و نفس‌گیر قیامت فرامی‌خوانند تا از خطر بزرگی که در کمینش نشسته است خلاصی یابد.

در بیان نتایج و آثار معنوی و سلوکی «محاسبه نفس»، ایشان محاسبه نفس را ملاک بهره‌مندی و نیکبختی انسان معرفی کرده و غفلت از آن را موجب خسران دانسته‌اند و همچنین برخی از ثمرات محاسبه نفس برشمرده‌اند.

با تأمل در آموزه‌های علوی می‌توان چند نکته اساسی پیرامون دستورالعمل محاسبه نفس را به دست آورد. توجه به این نکات کاربردی، برای تحقق صحیح و بهتر محاسبه نفس، ضروری است. ایشان بر محاسبه نفس، پیش از ورود در عمل تأکید داشته و به اهل محاسبه سفارش می‌کنند که در برنامه روزانه خود یک وقت خالی و اختصاصی، که در آن دغدغه و اشتغال دیگری نداشته باشند، برای پرداختن به حساب‌رسی از نفس در نظر بگیرند.

همچنین از عبارات متعددی از احادیث امیرالمؤمنین پیرامون محاسبه نفس، تأکید بر ضرورت جدیت و سخت‌گیری در محاسبه نفس، به چشم می‌خورد تا آنجا که ایشان دل‌های اهل محاسبه را جریحه‌دار و چشم‌هایشان را مجروح از شدت آه و زاری و عذرخواهی به درگاه پروردگار، معرفی می‌کنند.

نیز می‌توان از برخی روایات امام علی علیه السلام اشاراتی در باب سفارش به تهیه دفترچه حساب‌رسی از اعمال برای سامان‌دهی هر چه بهتر به فرایند محاسبه نفس، اصطیاد نمود.

همه موارد پیش‌گفته، نکات و عناصری است که می‌توان با کنار هم قرار دادن آنها پایه‌های نگاه منسجم و نظام‌مند شریعت به مقوله مهم محاسبه نفس را با تکیه بر آموزه‌های شریف علوی به دست آورد. پس از روشن‌شدن نظریه شریعت در باب محاسبه نفس می‌توان بر اساس آن، دیدگاه عارفان درباره دستور سلوکی محاسبه نفس را محک زد و حتی برخی کاستی‌های احتمالی در این بخش را با استناد به این احادیث، تکمیل کرد.

پی‌نوشت‌ها

۱. افزون بر نهج البلاغه، فقط پانزده حدیث در ذیل باب «محاسبه النفس» کتاب تصنیف غرر الحکم وارد شده است. (ر.ک درایتی، ۱۳۶۶: ۲۳۵) و احادیث دیگری جز این موارد نیز در سایر جوامع روایی از امام علی علیه السلام پیرامون محاسبه نفس به چشم می‌خورد.
۲. شدت اهتمام شریعت به محاسبه نفس، در اشعار فارسی نیز انعکاس یافته است. ر.ک ذاکری، ۱۴۰۰: ۱۲۲
۳. اساساً امام علی علیه السلام در ایجاد و ترویج سنت اخلاقی، عرفانی و معنوی در اسلام جایگاه علی‌حده خود را دارند (زمانی قورتانی، ۱۳۹۲: ۱۰۲)
۴. ر.ک (شریفی، ۱۳۹۵: ۵۰-۵۳؛ بارفروش، ۱۳۸۵: ۲۶۹؛ روحانی‌نژاد، ۱۳۹۴: ۱۳۷)
۵. برای تحقیق بیشتر در این باره ر.ک (یزدان‌پناه، ۱۳۸۸: ۷۹-۱۰۲).
۶. تقسیم «فقه» به «فقه اصغر» و «فقه اکبر» را بسیاری از بزرگان به رسمیت شناخته و به آن تصریح کرده‌اند. برای نمونه ر.ک (عصار، ۱۳۷۶: ۲۱۹؛ امام خمینی، ۱۳۸۵: ج ۳/ ۴۴۴؛ بیانات مقام معظم رهبری در جمع روحانیون مورخ ۱۳۹۵/۶/۱۶ (www.leader.ir)؛ جوادی‌آملی، ۱۳۸۹: ج ۱۸/ ۶۱۲).
۷. نگارنده در مقاله‌ای، چگونگی دلالت آیه فوق بر دستور سلوکی محاسبه نفس و بازتاب این آیه در آثار اصیل عرفانی را مورد بررسی قرار داده است. ر.ک (میری، ۱۳۹۹: ب: ۵۵).
۸. این حدیث شریف از پیامبر اکرم (ص) نیز نقل شده است (ر.ک طوسی، ۱۴۱۴: ۵۳۴)
۹. مشابه این حدیث از پیامبر اکرم (ص) نیز نقل شده است: «حَاسِبُوا أَنْفُسَكُمْ قَبْلَ أَنْ تُحَاسَبُوا وَ زُنُوهَا قَبْلَ أَنْ تُزْنُوا وَ تَجَهَّزُوا لِلْعَرْضِ الْأَكْبَرِ» (حرعاملی، ۱۴۰۹: ۱۶/ ۹۹).
۱۰. «و تَنفَسُوا قَبْلَ ضِيقِ الْخَنَاقِ» و هو استعارة لانتهاز الفرصة للعمل قبل تعذره (هاشمی خویی، ۱۴۰۰: ج ۶/ ۲۸۱).
۱۱. محدث نوری، حدیث مرسلی که در مضمون، مشابهت‌هایی با حدیث فوق دارد را در مستدرک نقل کرده است. (نوری، ۱۴۰۸: ج ۱۲/ ۱۵۵)
۱۲. امام علی علیه السلام در همین راستا همچنین می‌فرمایند: «اجْعَلْ مِنْ نَفْسِكَ عَلَى نَفْسِكَ رَقِيبًا» (درایتی، ۱۳۶۶: ۲۳۵).
۱۳. امام علی علیه السلام در حدیث دیگری می‌فرمایند: «عِنْدَ تَصْحِيحِ الضَّمَائِرِ تَبْدُو الْكِبَائِرُ» (کلینی، ۱۴۲۹: ج ۱۵/ ۷۴). یعنی آن هنگام که انسان در صدد محاسبه و بازرسی از نفس خود برمی‌آید و شروع به بازسازی و پاکسازی درون خود می‌کند تازه می‌فهمد که چه اخلاقیات نکوهیده و چه نیت‌های تباه و معایب بزرگ و رذائل خطرناکی در اعماق جان او رخنه کرده و پنهان شده بودند؛ و چه بسا اگر این انسان در صدد محاسبه برنمی‌آمد هیچگاه متوجه انبوه تباهی‌ها در درون خود نمی‌شد (مجلسی، ۱۴۰۴: ج ۲۵/ ۵۵). این حدیث به گونه‌ای دیگر نیز روایت شده است: «عِنْدَ تَصْحِيحِ الضَّمَائِرِ يَبْدُو غُلُ السَّرَائِرِ»

اهمیت، نتایج و دستورالعمل «محاسبه نفس» از دیدگاه امام علی ... (محمد میری) ۲۸۳

(تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۴۵۵) یعنی هنگام درست کردن ضمیرها، غل و زنجیرهایی که بر درون انسان بسته شده است آشکار می‌شود. محتوای این نقل نیز هم‌سو و قریب‌الاقب با روایت قبل است.

۱۴. برای تحقیق بیشتر در این باره ر.ک (میری، ۱۳۹۹-الف: ۶۹-۷۰).

۱۵. چنانکه مفصل‌ترین و جامع‌ترین دستورالعمل روایی محاسبه نفس، مربوط به روایتی است که از امام علی علیه السلام در تفسیر منسوب به امام عسکری علیه السلام نقل شده است (امام حسن عسکری، ۱۴۰۹: ۳۸).

۱۶. تعبیر «خالی کردن وقت برای پرداختن به یک کار مهم» تعبیری است که در لسان رایج امروزی فارسی‌زبانان، مرسوم است و بهترین ترجمه برای حدیث «فَرَّغُوا لِمُحَاسَبَةِ أَنْفُسِهِمْ» می‌تواند باشد. «فرغ له: آى تخلّى عن المشاغل للتوجّه اليه و العمل فى سبيله.» (مصطفوی، ۱۳۶۸: ج ۹/ ۶۸)

۱۷. امام علی علیه السلام در حدیث دیگری نیز به این «تجاوب» و پرسش و پاسخ اهل محاسبه، با نفس خود اشاراتی دارند. (امام حسن عسکری، ۱۴۰۹: ۳۸)

۱۸. الدِّيَّانُ بفتح الدال و كسرهما: الكتاب، يكتب فيه أهل الجيش و أهل العطية. و يستعار لصحائف الأعمال. (طريحي، ۱۳۷۵: ج ۶/ ۲۴۹) الدِّيَّانُ: جَرِيدَةُ الْحِسَابِ. (فيومي، ۱۴۱۴: ج ۲/ ۲۰۴)

۱۹. می‌دانیم که به تصریح قرآن کریم، در روز قیامت، هر کسی ملازم و همراه با پرونده اعمال خود است. این پرونده، باز است و از او خواسته می‌شود که آن را بخواند و به حساب‌رسی آن پردازد. خداوند می‌فرماید: «وَكُلَّ إِنْسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كِتَابًا يَلْقَاهُ مَشْهُورًا. اقْرَأْ كِتَابَكَ كَفَىٰ بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا» (إسراء، ۱۳-۱۴) ترجمه: و کارنامه هر انسانی را به گردن او بسته‌ایم، و روز قیامت برای او کتابی که آن را گشاده می‌بیند بیرون می‌آوریم. (۱۳) (و به او می‌گوییم: «کتابت را بخوان؛ کافی است که امروز خودت حساب‌رس خود باشی.»)

۲۰. زَبْ: زب، مفت، آسان، رایگان. (شهیدی، ۱۳۷۳: ج ۵/ ۲۳۳)

۲۱. كَعْب: استخوان شتالنگ، قاب که در قمار بدان بازی کنند. طفلان كعب: کودکان که با قاب بازی می‌کنند. (همان)

کتاب‌نامه

قرآن کریم.

ابن عربی، محیی الدین. (بی‌تا). *الفتوحات المکیه* (اربع مجلدات). چاپ اول. بیروت: دار الصادر.

ابن میثم، میثم بن علی. (۱۴۰۴ق). *شرح نهج البلاغه*. تهران: دفتر نشر کتاب.

امام حسن عسکری (علیه‌السلام). (۱۴۰۹ق). *التفسیر المنسوب إلى الإمام الحسن العسکری (علیه‌السلام)*. چاپ اول. قم: انتشارات مدرسه الإمام المهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف).

۲۸۴ پژوهش‌نامه علوی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۲

- امام خمینی، سید روح‌الله. (۱۳۸۵). *تقریرات فلسفه امام خمینی*. نگارش: عبدالغنی اردبیلی. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- امام خمینی، سید روح‌الله. (۱۳۸۸). *تفسیر سوره حمد (تقریر بیانات امام خمینی)*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- امام صادق (علیه السلام). (۱۴۰۰ق). *مصباح الشریعه*. چاپ اول. بیروت: انتشارات اعلی.
- امام علی (علیه السلام). (۱۴۱۴ق). *نهج البلاغه*. گردآورنده: سید رضی. تصحیح از: صبحی صالح. چاپ اول. قم: انتشارات هجرت.
- بارفروش، عبدالرضا. (۱۳۸۵). *آسیب شناسی عرفان*. تهران: انتشارات راه نیکان.
- تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد. (۱۴۱۰ق). *غرر الحکم و درر الکلم*. چاپ دوم. قم: انتشارات دار الکتاب الاسلامی.
- جواد آملی، عبدالله. (۱۳۸۹). *تفسیر تسنیم (ج ۱)*. تنظیم: حسین اشرفی و روح الله رزقی. قم: انتشارات اسراء.
- حرعاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). *تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*. چاپ اول. قم: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام).
- درایتی، مصطفی. (۱۳۶۶). *تصنیف غرر الحکم و درر الکلم*. چاپ اول. قم: انتشارات دفتر تبلیغات.
- ذاکری، غلامعباس. (۱۴۰۰). «تأثیرپذیری مضامین اخلاقی اشعار جامی از نهج البلاغه بر اساس بینامتنیت ژرار ژنت». نشریه علمی پژوهشی پژوهشنامه علوی، سال ۱۲، شماره ۲، پاییز و زمستان.
- روحانی نژاد، حسین. (۱۳۹۴). *نقد عرفان‌های صوفیانه*. تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- زمانی قورتانی، زهرا. (۱۳۹۲). «نقش امیرالمؤمنین (ع) در شکوفایی دانش اخلاق اسلامی از منظر روایات». نشریه علمی پژوهشی پژوهشنامه علوی، سال ۴، شماره ۱، بهار و تابستان.
- سبزواری، حاج ملا هادی. (۱۳۸۳). *اسرار الحکم*. مقدمه از استاد صدوقی و تصحیح از کریم فیضی. چاپ اول. قم: مطبوعات دینی.
- شریفی، احمدحسین. (۱۳۹۵). *آسیب شناسی عرفان و تصوف*. قم: انتشارات مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی.
- شهیدی، سید جعفر. (۱۳۷۳). *شرح مثنوی*. چاپ اول. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- طباطبایی، محمد حسین. (بی تا). *رساله الولایه (در الإنسان والعقیده)*. قم: باقیات.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۸۴). *نثر الالکی - سخنان دربار امام علی علیه السلام*. ترجمه شیخی، مشهد: انتشارات بنیاد پژوهش های اسلامی.
- طریحی، فخر الدین بن محمد. (۱۳۷۵). *مجمع البحرین*. چاپ سوم. تهران: مرتضوی.

اهمیت، نتایج و دستورالعمل «محاسبه نفس» از دیدگاه امام علی ... (محمد میری) ۲۸۵

طوسی، خواجه نصیرالدین. (۱۳۷۳). *اوصاف الاشراف*. چاپ سوم. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی.

طوسی، محمد بن الحسن. (۱۴۱۴ق). *الأمالی*. چاپ اول. قم: دار الثقافة.

عصار، محمد کاظم. (۱۳۷۶). *علم الحديث (مجموعه آثار عصار)*. تهران: انتشارات امیرکبیر.

غزالی، ابو حامد محمد. (بی تا). *احیاء علوم الدین*. چاپ اول. بیروت: دارالکتب العربی.

غزالی، ابو حامد محمد. (۱۳۸۳). *کیمیای سعادت*، چاپ یازدهم. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

فیض کاشانی. محمد محسن بن شاه مرتضی. (۱۴۰۶ق). *الوافی*. چاپ اول. اصفهان: کتابخانه امام امیرالمؤمنین علی (علیه السلام).

فیومی، احمد بن محمد. (۱۴۱۴ق). *المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير للرافعی*. چاپ دوم. قم: موسسه دار الهجرة.

کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق. (۱۴۲۹ق). *الکافی*. چاپ اول. قم: دار الحديث.

مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی. (۱۴۰۴ق). *مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول*. چاپ دوم. تهران: دارالکتب الإسلامیه.

محاسبی، حارث بن اسد. (۱۴۲۰ق). *الرعاية لحقوق الله*. مصر: دار الیقین.

محمد جواد. (۱۳۷۷). *سلوک و شهود از دیدگاه نهج البلاغه*. چاپ اول. مازندران: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری دانشگاه مازندران.

مصطفوی، حسن. (۱۳۶۸). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*. چاپ اول. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

مطهری، مرتضی. (۱۳۸۳). *مجموعه آثار (ج ۲۲)*. تهران: انتشارات صدرا.

ملکی تبریزی، میرزا جواد آقا. (۱۳۸۵). *لقاء الله*. چاپ هفتم. قم: انتشارات آل علی (علیه السلام).

مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۸۵). *اخلاق اسلامی در نهج البلاغه (خطبه متقین)*. قم: انتشارات: نسل جوان.

مهرآوران، محمود. (۱۳۹۷). «آموزه‌های علوی در دوره نخست شعر فارسی». نشریه علمی پژوهشی پژوهشنامه علوی، سال ۹، شماره ۱، بهار و تابستان.

مولوی، جلال الدین محمد بلخی. (۱۳۷۵). *مثنوی معنوی*. چاپ سوم. تهران: انتشارات پژوهش.

میری. محمد. (۱۳۹۹-الف). «تحلیل نظام روایات «محاسبه نفس» و تبیین اقسام آن». آموزه‌های حدیثی. سال چهارم، شماره ۷، بهار و تابستان.

میری. محمد. (۱۳۹۹-ب). «دسته‌بندی تحلیلی آیات مربوط به «محاسبه نفس» و بررسی بازتاب آنها در آثار عرفانی». نشریه علمی پژوهشی انوار معرفت. سال نهم، شماره اول، پیاپی ۱۸، بهار و تابستان.

نراقی، محمد مهدی. (بی تا). *جامع السعادات*. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.

۲۸۶ پژوهش‌نامه علوی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۲

نوری، حسین بن محمد تقی. (۱۴۰۸ق). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. چاپ اول. قم: مؤسسه آل‌البیت (علیهم‌السلام).

هاشمی خویی، میرزا حبیب‌الله. (۱۴۰۰ق). منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه و تکمله منهاج البراعه. چاپ چهارم. تهران: مکتبه‌الاسلامیه.

یزدان‌پناه، سید یدالله. (۱۳۸۸). مبانی و اصول عرفان نظری. چاپ اول. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی